

Några perspektiv på mänsklig kommunikation

JENS ALLWOOD

Kommunikation mellan människor har alltid varit bland de viktigaste förutsättningarna för utveckling av såväl enskilda mänskliga individer som av kollektiva mänskliga verksamheter, kulturer och samhällen. Allt tyder på att betydelsen av kommunikation kommer att bli om möjligt ännu större för framtidens människor och samhällen.

Vad är då mänsklig kommunikation? Nedan vill jag försöka ge en kortfattad överblick. Utgångspunkten för de flesta studier och betraktelser om kommunikation är en situation där en människa överför information till en annan. Denna information kan överföras direkt via den ena människans kroppsaktivitet (sändaren) till den andra människans sinnesorgan (mottagaren) eller indirekt via något hjälpmedel för kommunikation. Kommunikationsprocessen kan betraktas ur flera olika perspektiv. Bland dessa är följande fem särskilt viktiga:

1. Ett fysiskt perspektiv
2. Ett biologiskt perspektiv
3. Ett psykologiskt perspektiv
4. Ett sociokulturellt perspektiv
5. Ett systemiskt perspektiv

1. Det fysiska perspektivet

I det fysiska perspektivet studeras de olika kommunikationssignalernas fysiska egenskaper. Dessa beror indirekt av de möjligheter till informationsupptagning människans sinnesorgan har. Vi tar emot optiska signaler (ljusvågor) med ögonen, akustiska signaler (ljudvågor) med öronen, kemiska signaler med smak- och luktorganen och direkta fysiska stimuli med kroppens känselorgan.

Kommunikation blir i detta perspektiv helt enkelt en fråga om vissa sorters energiförändringar som överförs från en plats i rummet och tiden till en annan. Om dessa förändringar kan registreras av en människa, utgör de en potentiell bas för mänsklig kommunikation.

Det fysiska perspektivet är grundläggande för utvecklandet av de flesta av de tekniska hjälpmedel vi i dag använder för kommunikation, dvs för allt från telefon, radio och TV, till kommunikation med hjälp av laser, satellit och dator.

2. Det biologiska perspektivet

Ett biologiskt perspektiv på kommunikation försöker utröna de av människans kropp givna villkoren för kommunikation. Detta kan tex studeras genom att ta reda på var gränserna går för våra möjligheter att uppta information från omvärlden. Vad det gäller auditiv ljudinformation brukar man säga att vår kapacitet ligger ungefär mellan 20 och 20.000 Hz. Man bör då lägga märke till att större delen av språklig kommunikation äger rum inom ett betydligt mindre frekvensintervall, mellan ungefär 100 och 5.000 Hz.

Beträffande visuell information klarar vi ett färgspektrum som ligger mellan ultraviolett och infrarött, dock ser vi inte ultraviolett och infrarött.

Begränsningarna med avseende på människans möjligheter att uppta information blir särskilt intressanta om vi jämför människan med andra djurarter. Det visar sig nämligen då att för vart enskilt av människans sinnen det ofta finns flera djurarter som utvecklat sin sensitivitet beträffande detta sinne längre än människan. Hundar hör bättre än människan och katter ser bättre i mörkret än människan etc. Se vidare Torkel Hagströms artikel i denna bok.

Pga den mänskliga hjärnans, i ett biologiskt utvecklingsperspektiv, snabba utveckling har emellertid människan troligen mer än andra djur, fått en förmåga att integrera och bearbeta dvs tolka olika sorters sinnesinformation. Det är i själva verket denna av hjärnan givna förmåga som utgör den viktigaste förutsättningen för människans mest utvecklade system för kommunikation, de sk naturliga språken.

Vi har genom hjärnans ökade kapacitet potentiellt fått en förmåga att känna igen, bearbeta, lagra och producera miljontals olika språkliga kodifierade informationsenheter.

Det biologiska perspektivet på kommunikation ger oss alltså en bild av kommunikation som biologisk, biokemisk och biofysisk aktivitet. Om man vill kan man kanske säga att en redogörelse för kommunikation ur biologisk synpunkt är en redogörelse för hur olika faktorer påverkar flöden av in- och utgående nervimpulser från sinnesorgan till centra i hjärnan.

Även om det biologiska perspektivet således liksom det fysiska kan förefalla något enahanda, är det i kombination med andra perspektiv avgörande för vår förmåga att förklara varför mänsklig kommunikation och mänskliga språk ser ut som de gör. Ett biologiskt perspektiv har emellertid också ett stort praktiskt intresse, eftersom det tillsammans med främst ett psykologiskt perspektiv på kommunikation är grundläggande för vår förmåga att hjälpa människor som av olika anledningar drabbats av sk kommunikativa handikapp, dvs de har drabbats av en skada eller en psykologisk

blockering som förhindrar dem att via det naturliga språket direkt kommunicera med andra människor.

Genom att t ex noggrant observera hur våra hörsel- och talorgan är uppbyggda biologiskt, har man kunnat utveckla hjälpmedel och träningsprogram för människor som fått skador i dessa organ.

Det biologiska perspektivet

3. Det psykologiska perspektivet

En första fråga ut psykologisk synpunkt är kanske hur medveten och avsiktlig mänsklig kommunikation är eller behöver vara. På denna fråga kan inget entydigt svar ges. Termen **kommunikation** är, liksom många andra termer i de mänskliga språken, vag. Den får olika innebörd allt efter vad sammanhanget kräver. I sin allra mest allmänna betydelse tycks därför inte kommunikation innebära mer än: **överföring av något från något till något**. Denna allmänna innebörd utnyttjas tex i beteckningen **Sveriges kommunikationstabell**.

Vi kan återvända till den bestämning av ordet **kommunikation** vi är intresserade av, i det här sammanhanget, genom att definiera **mänsklig kommunikation** som **överföring av information från en eller flera människor till en eller flera andra människor**. Denna definition har konsekvensen att även oavsiktlig och omedveten informationsförmedling inkluderas i vad som avses med mänsklig kommunikation.

Om jag observerar att du har röda prickar på huden och drar slutsatsen att du har mässling är detta mänsklig kommunikation, likaväl som om jag av dina utvidgade pupiller omedvetet påverkas till att halvmedvetet känna en stark attraktion till dig.

Är man inte intresserad av exempel som dessa, utan vill begränsa sig till fall av mera medveten och avsiktlig kommunikation, kan man lämpligen markera detta genom att just använda beteckningen **medveten och avsiktlig mänsklig kommunikation**.

Rent faktiskt möter man emellertid vissa svårigheter om man vill begränsa studiet av mänsklig kommunikation till medvetna och avsiktliga aspekter. Vid direkt kommunikation mellan människor använder vi ju flera olika uttrycksmedel samtidigt, som kontrolleras med olika grad av medvetenhet och avsiktlighet. Parallellt med att jag med mina ord uttrycker ett budskap med relativt hög grad av medvetenhet, förmedlar jag också information med min röst, mitt minspel, mina gester och min kroppshållning. För det mesta uttrycks denna "ickeverbala" information med betydligt lägre grad av medvetenhet och kontroll än den med ord förmedlade informationen. Ibland gör den det dock inte, och mera generellt gäller att det är mycket svårt att avgöra hur medvetna och avsiktliga de olika dragen i kommunikationsbeteendet är.

Även på mottagarsidan finns olika grader av medvetenhet och kontroll. All information från sändaren bearbetas inte med samma medvetenhet utan viss information påverkar mottagaren tex enbart emotionellt. Många av de mellanmänskliga fenomen som griper oss djupast inträffar i själva verket troligen på en låg nivå av medvetenhet och kontroll. Både "den ljuva musik" som sägs uppstå när människor blir förälskade i varandra och de känslor av frustration, obehag och vrede som kan uppstå när människor av olika anledningar inte "passar ihop" är troligen ofta frukterna av kommunikationsprocesser på låg medvetenhetsnivå. Andra frågor som hör till ett psykologiskt perspektiv på kommunikation gäller hur den mer eller mindre medvetna kontrollen egentligen går till. Vanligen antar man tex att en talare har planmässig kontroll över det han säger. Men hur mycket av det man säger planeras egentligen i förväg? Vet man i själva verket någonsin precis vad man skall säga innan man sagt det och ens tanke föreligger "klädd i ord-, klart uppfattad av både andra och en själv?

Omvänt antar man ofta att lyssnandet är en passiv process, men kanske reglerar man också vad man hör och förstår med varierande grad av medvetenhet. Den sk cocktailpartyeffekten, dvs att man i ett annars stökigt och stojigt sammanhang plötsligt kan uppmärksamma att ens namn nämnts, tycks t ex tyda på att man selektivt med sin uppmärksamhet kan innefatta eller utesluta viss typer av information. Vi vet också hur vi åtminstone delvis viljemässigt kan läsa eller höra på någon på ett kritiskt sätt, för att i ett annat sammanhang istället inrikta oss på att försöka uppskatta det som skrivs eller sägs, så mycket som möjligt.

Cocktailparty-effekten.

Om man skulle våga sammanfatta några av de aspekter det psykologiska perspektivet på kommunikation ger oss, skulle man kunna säga att detta perspektiv ger oss en möjlighet att se mänsklig kommunikation som en process som innefattar sådana fenomen som sinnesorgan och varseblivning, minne, förståelse och tolkning, grader av medvetenhet, kontroll och avsiktlighet, reaktioner, beteende, handling och sist men inte minst känsla och förnuft.

Med andra ord, mänsklig kommunikation måste, för att förstås psykologiskt, relateras till ett antal av de begrepp som under en lång tid spelat en huvudroll för hur vi i västerländsk civilisation försökt förstå oss själva och vår omvärld.

På ett praktiskt plan kan vi se att erfarenhet och förståelse av den mänskliga kommunikationens psykologiska sida hör till det som på ett avgörande sätt kan påverka samspelet mellan människor i riktning mot konflikt eller samarbete.

4. Det sociokulturella perspektivet

Att fundera över mänsklig kommunikation ur ett socialt och kulturellt perspektiv innebär precis som i ett psykologiskt perspektiv bla att fråga sig hur mänsklig kommunikation påverkar relationerna mellan människor. En viktig skillnad är dock att vi nu inte tar den enskilde individen till utgångspunkt, utan i stället utgår från frågan om hur kommunikationen påverkar människor i grupp.

På ett övergripande plan kan vi då konstatera att kommunikation är en troligen nödvändig beståndsdel i de flesta mänskliga verksamheter. Vi behöver kunna överföra information till varandra för att kunna göra något tillsammans. De naturliga språken ger oss denna möjlighet men ger oss dessutom möjligheten att via språkliga tecken kollektivt lagra informationen. Detta sker genom att först i språkliga tecken kodifiera information och sedan genom att via samma tecken reaktivera erfarenheter som är väsentliga för de verksamheter vi är engagerade i.

Varje verksamhet som regelbundet utförs av en viss grupp människor brukar därvid leda till att ett specialiserat sätt att kommunicera utvecklas för denna verksamhet. Oftast märker man detta genom att ett specialiserat ordförråd utvecklas. Jämför tex det ordförråd som används av en läkare med det som används av en bilmekaniker. Beroende på om man är positiv eller negativt inställd till detta ordförråd kan man kalla det en fackterminologi eller en jargong.

Specialiseringen av kommunikationen har två parallella effekter. Å ena sidan ökar den möjligheten till samarbete, genom att en viss grupp snabbare och effektivare kan överföra relativt komplicerade typer av information till varandra. Å andra sidan minskar den

möjligheten till samarbete med människor som står utanför denna grupp. För människor som inte är läkare eller bilmekaniker försvåras mao oftast förståelsen av för dem väsentlig information, genom ett specialiserat ordförråd som i och för sig underlättar kommunikationen inbördes för läkare eller bilmekaniker.

I samma mån som specialisering av ett kommunikationssystem alltså hjälper människor att uppnå större effektivitet inom en grupp leder den till att kommunikation mellan olika grupper av människor blir mindre effektiv. Man kan kortfattat säga: ökad kommunikativ inomgruppsintegration leder till ökad kommunikativ mellangruppssegregation.

De naturliga språkens förmåga att fungera som ett sorts kollektivt minne blev mycket större genom att människan för ca fem, sex tusen år sedan började utveckla skriftliga representationssystem för sina språk. (Se närmare härom i Carl Axel Mobergs artikel i denna bok). Genom skriftlig representation i lera, sten eller trä, på papper eller skinn ökades oerhört den språkligt kodifierade informationens varaktighet och tillgänglighet. Den skriftliga representationens tillkomst innebar att den direkta kommunikationen fick ett komplement. Människan hade inte längre enbart en typ av kommunikation som är snabb, flexibel och kan anpassas till stundens krav, men som snabbt faller i glömska, om den inte, liksom de ursprungligen muntligt förmedlade svenska landskapslagarna, höggradigt stiliseras, standardiseras och läres in utantill, utan fick nu dessutom en mera trögrörlig och beständig typ av kommunikation, som i och för sig tillåter mer eftertanke och finputsning än det direkta talet, men som också innebär att man kan ställas till svars för den information man uttryckt i skrift.

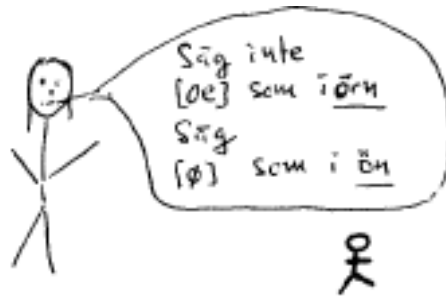
Om författaren är anonym eller skriften omges av en mystisk, religiös prägel, vilket relativt ofta varit fallet under de tusental år skriftsystem varit i bruk, kan den skriftliga informationen tom komma att framstå som fakta som är viktigare än den för sinnena tolkningsbara omvärlden. Tänk bara på den roll skrifter som Bibeln och Koranen har spelat och fortfarande spelar för mänskligt beteende. Vill man ha exempel av modernare ursprung kan man fundera på i vilken utsträckning nutida lagstiftning och vetenskap hade varit möjliga utan stöd och kodifiering med hjälp av skriftsystem.

Om skriftspråkets konsekvenser.

Det sociokulturella perspektivet på kommunikation kan kanske sammanfattas genom att säga att det visar oss på den roll språk och kommunikation spelar för människans

möjligheter att effektivt organisera olika verksamheter, att fast hålla samman människor i en grupp och att varaktigt bevara information kollektivt. Den praktiska sidan av insikter i den mänskliga kommunikationens sociokulturella effekter demonstreras tex i sådana verksamheter som organisationsteori och bibliotekskunskap, men kommer också till uttryck i de ansträngningar, som gjorts av etniska och andra grupper av människor för att upprätta ett unikt och av alla i gruppen använt språk. Jämför tex de i många länder vanliga idéerna om att man bör motarbeta främmande inlån eller om att man i skolorna bör motarbeta dialektal variation.

Ansträngningar att upprätta ett unikt och av alla använt språk.

5. Det systemiska perspektivet

Det systemiska perspektivet på mänsklig kommunikation förutsätter de fyra tidigare beskrivna perspektiven. På något sätt har människan genom att kombinera fysiska, biologiska, psykologiska och sociala aspekter på kommunikation lyckats att skapa så välordnade system för kommunikation att de över långa tidsperioder kan utnyttjas av olika människor helt oberoende av varandra. De förnämsta av dessa kommunikationssystem är de "naturliga språken".

I vid bemärkelse kan dessa sägas utnyttja våra möjligheter att, genom tal-och hörselorgan, kroppsrörelser och ögon, på ett socialt standardiserat sätt producera, uppfatta och bearbeta akustisk och optisk information. Varje sådant "naturligt språk" bygger därvid på att en långt gående systematik utvecklats, dels för samspelet mellan människor och dels för en integrering av många olika sorters psykologiska och biologiska processer inom en människa. De "naturliga språken" är så att säga "kulturellt och naturligt" anpassade både till människans tänkande och till hennes verksamhet med andra människor.

Kortfattat kan man säga att naturliga språk uppvisar systematik i åtminstone följande avseenden:

Kroppsrörelser: Alla språkgemenskaper har utvecklat systematiska sätt att använda kroppen för att förmedla information. Detta gäller såväl i kombination med talat språk (se artikeln av Richard Hirsch i denna bok), som oberoende av talet, i fristående form, av

människor som av någon anledning inte kan använda talat språk (se tex Kerstin Nelfelts artikel om dövas teckenspråk). Någon läsare kanske blir förvånad över att kommunikation med kropps rörelser inkluderas under rubriken "naturliga språk-", men dövas teckenspråk är både "naturligt" och så komplicerat att det vore mycket märkligt att inte använda beteckningen **språk** om det. Eftersom även andra kropps rörelser uppvisar stor systematik, blir den mest följdriktiga lösningen att innefatta även systematiskt använda kropps rörelser i begreppet "naturligt språk".

Ljudstruktur: Alla "naturliga språk" som är ljudbaserade förefaller att vara uppbyggda med hjälp av en uppsättning grundläggande ljudenheter (fonem). Dessa kan variera från ca 16 i malayo-polynesiska språk till ca 80 i kaukasiska språk. Dessa ljudenheter kombineras sedan på ett för varje språk karakteristiskt sätt. Vissa språk som tex finska kräver i princip att varje ord skall vara uppbyggt: **konsonant + vokal + konsonant + vokal** etc, medan andra språk som svenska tillåter längre sekvenser av konsonanter framför vokal. Detta, i förening med vissa andra krav på hur ord får bildas och förenas, får till konsekvens att ett ord som det svenska **strand** när det inlånades i finskan, så småningom kom att uttalas som **rantta**, ett ord som alltså har den önskade konsonant-vokal strukturen.

Utöver ljudenheter och kombinationer av dessa hör dessutom till varje språks ljudstruktur vad som brukar kallas rytm och intonation. Eftersom dessa fenomen ofta ligger på ett lågt medvetandeplan finns en tendens att överföra dem från ett språk till ett annat då man lär sig ett nytt språk. Det är detta som tex händer när svenskar och norrmän talar engelska med ett för engelskt intränade öron mycket karakteristiskt skandinaviskt sjungande uttal.

Ordförråd: Men språk är inte bara ljud, utan ljudenheterna kombineras genom något som ibland brukar kallas för "dubbel artikulation" till minsta betydelsebärande enheter eller morfem. Den mera välkända enheten **ord** kan definieras som enskilda morfem eller kombinationer av morfem som kan flyttas omkring som självständiga enheter. **Träd-gård-smäst-are-n** är till exempel ett ord men sex morfem. Man kan sedan vidare dela upp morfemen i sådana som har en självständig betydelse, sk *kategorematiska* morfem och sådana vars huvudsakliga uppgift är att betydelsemässigt modifiera de förra, sk *synkategorematiska* morfem tex prepositioner, konjunktioner och sk grammatiska morfem.

Om vi återknyter till den diskussion vi fört ovan om språket som en förutsättning för en sorts kollektivt minne, kan vi säga att de kategorematiska morfemen och orden, dvs främst substantiv, verb och adjektiv ger oss möjligheter att kodifiera och reaktivera information kopplad till ting, processer och egenskaper, medan de synkategorematiska ger oss möjligheter att kodifiera och reaktivera information kopplad till relationer mellan dessa företeelser.

Grammatik: Vi uttrycker oss oftast emellertid inte enbart med enskilda morfem eller ord utan med kombinationer av dessa. Men morfemen och orden kan inte sättas ihop hur som helst. Vi säger tex inte på svenska **orflick** utan **flickor** för att beteckna ett

antal unga personer av kvinnligt kön. Vi säger inte heller **natten på faller utan natten faller på** för att beteckna att det blir natt.

I alla språk finns en grammatik som anger en sorts ordningsregler för hur ord och morfem får användas tillsammans. Om vi vill uttrycka en viss betydelse kräver detta för det första att de morfem vi valt motsvarar vad vi vill uttrycka, för det andra att morfemen kommer i rätt ordning och för det tredje att inga relevanta morfem utelämnas och inga irrelevanta morfem inkluderas. **Jag satt bilen och Jag hade satt i bilen** är inte grammatiskt lyckade uttryck för att säga **Jag satt i bilen**. Med hjälp av grammatiken blir det möjligt för oss att få en relativt exakt innebörd även i komplexa betydelsesammanhang, något som sedan kan utnyttjas för att överföra och lagra komplexa typer av information.

Om behovet av grammatik

Men systematiken i ett språk är inte uttömd med ovanstående fyra aspekter utan gäller också i hög grad användningen av språket i olika situationer. Det visar sig att vi här behärskar en mycket intrikat uppsättning regler som avgör hur vi turas om att ha ordet, hur vi kan utelämna information utan att göra avkall på att överföra denna information och hur vi vet i vilken ordning man skall säga saker och ting inom ramen för en viss verksamhet.

Generellt kanske man kan säga att systemperspektivet på mänsklig kommunikation inneburit att fenomen, som trots ett ganska ihärdigt betraktande tittat sig fullständigt ogripbara, i stigande utsträckning under vad som nu är flera tusen års analys, visat sig kunna förstås som mycket komplicerade och välordnade system.

Ur praktisk synpunkt har systemperspektivet varit utgångspunkten för de flesta försök att på ett ordnat sätt lära ut, effektivisera eller omnykonstruera kommunikationssystem. (Se artiklarna av Dora Kós-Dienes och Jens Allwood om konstgjorda språk respektive olika sorters kommunikationssystem).

Till sist några ord om syftet med denna uppsats. Huvudsyftet har varit att visa på att mänsklig kommunikation måste betraktas ur flera olika perspektiv om man skall få en något så när fullständig uppfattning om de många olika sätt på vilka den mänskliga artens sätt att leva är förknippade med kommunikation. Förhoppningsvis kan en sådan flerperspektivistisk överblick också vara av en viss praktisk nytta genom att den hjälper oss att undvika alltför ensidiga tekniska och sociala åtgärder för att underlätta eller på annat sätt organisera mänsklig kommunikation.

